

BİBLİYOGRAFYA :

Wensinck, *Mu'cem*, "dıl" md.; M. F. Abdül-bâkî, *Mu'cem*, "dıl" md.; Mustafavî, *et-Taḥkîk*, "dıl" md.; *Müsned*, I, 51, 90, 302, 325; II, 111, 179, 196; III, 338, 424, 471; IV, 123, 126, 264, 378, 445; V, 154, 404; VI, 302, 306, 441; Dârimî, *Muḥaddime*, 1; Buhârî, *"Kader"*, 2, "İlim", 34, "Ḥudûd", 12, "Megâzî", 56, "İ'ti-şâm", 7; Nesâî, *İmâmet*, 50; Tirmizî, "İlim", 15, "Fezâ'ilü'l-Kur'ân", 14, "Da'avât", 124; İbn Mâce, *"Du'â"*, 18, "Ḥudûd", 9; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yûn*, s. 406-409; İsmâil Hakkî Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, İstanbul 1310, s. 74, 160; a.mlf., *Rûhu'l-beyân*, İstanbul 1389, I, 24; T. İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan* (trc. Süleyman Ateş), Ankara, ts., s. 132-139; a.mlf., *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı* (trc. Selahaddin Ayaz), İstanbul 1988, s. 260-275; *el-Kâmûsü'l-İslâmî*, IV, 410-411.

CİHA TUNÇ

Mezhepler Tarihi. İslâm literatüründe dalâlet, bir tasnife göre nazarî ve amelî ilimlerde olmak üzere iki kısımda mütalâa edilir. Nazarî ilimlerde dalâlet, itikadî konularda gerçeğe aykırı inançları benimsemek demektir. Kur'an-ı Kerim'de bu tür dalâlet için "haktan uzak bir sapıklık" (en-Nisâ 4/136) tabiri kullanılmıştır ki bunun inkârdan farklı olmadığı açıktır. Amelî ilimlerde dalâlet ise ibadet, hukuk ve ahlâk alanına giren konularda İslâm dinine aykırı fikirlere sahip olmayı ifade eder (Ebû'l-Bekâ, s. 232). Dalâlette kalanları da üç grupta ele almak mümkündür. 1. Hak dinin varlığından hiçbir şekilde veya dikkat çekecek ve merak uyandıracak kadar haberdar olmayanlar. Kelâm âlimlerinin çoğunluğuna göre bunlar dinî vecibelerinden dolayı sorumlu olmayacaklardır. Çünkü Kur'an'da, peygamber gönderilmedikçe kişilerin sorumlu tutulmayacağı ifade edilmiştir (el-İsrâ 17/15). Ancak böylelerinin akılları, selim yaratılışları ve çevrelerinde yaygın bulunan din ve ahlâk kuralları çerçevesinde hareket etmeleri ve mümkün olabilecek bir ruh yücelişini göstermeleri gerektiği düşünülmüştür (Reşîd Rızâ, I, 69-70; ayrıca bk. FETRET). 2. Hak dinin varlığından yeterince haberdar oldukları halde onu benimsemeyenler. Bunlar Kur'an-ı Kerim'de çokça söz konusu edilen müşrikler, kâfirler ve münafıklardır. 3. İslâmiyet'i benimshedikleri halde onun itikadî, amelî ve ahlâkî hükümleri konusunda yeterli bilgi sahibi olmayanlar veya bildikleriyle amel etmeyenler. Bu grup içinde gerek kendi dinî hayatları, gerekse diğer müslümanların dinî faaliyetleri açısından en tehlikeli olanlar, ehl-i kıbleye ait geniş din anlayışı sınırlarını da

aşan inançlara sahip bulunanlar ve bu inançlarını yaymaya, böylece dini yozlaştırmaya çalışanlardır. Kur'an-ı Kerim'de (el-Mâide 5/77-80), böyle bir yol takip eden eski din mensupları (Ehl-i kitap) dinde haddi aşmak, yaptıkları fenalıklardan ötürü birbirini uyarmamak, hak yoldan sapmak ve başkalarını saptırmakla itham edilmiş, lânete ve ilâhî gazaba uğratıldıkları belirtilmiştir (krş. Reşîd Rızâ, I, 69-72).

Kelâm ilminde dalâlet, daha çok, kulun iradesi ve gücüyle mi yoksa Allah'ın iradesi, takdiri ve yaratmasıyla mı gerçekleştiği açısından inceleme konusu olmuştur. Bu hususta belli başlı kelâm ekollerinin görüşlerini şöylece özetlemek mümkündür:

Dalâlet ve hidâyet konusuna Allah'a nisbet edilmesi gereken kemâl sıfatları, özellikle ilâhî irade ve kudretin şümülû açısından bakış yapan Cebriyye'ye göre dalâlet, kulun irade ve seçimiyle değil tamamen Allah'ın iradesi ve yaratmasıyla gerçekleşir. Zira Allah kullarından dilediğini hidâyete erdirir, dilediğini de saptırır (idlâl). Birçok âyet ve hadis bu hususu açıkça ifade etmektedir. İnsanlar ya sapık ve kâfir veya hidâyete erdirilmiş müminler olarak dünyaya gelirler ve Allah'ın kendileri için belirlediği kaderin dışına çıkamazlar (Kâsım er-Ressî, I, 115-116; Yahyâ b. Hüseyin, II, 90-91; Kâdî Abdülcebbar, s. 72; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, II, 138-139). Kulun sorumluluğu için mantıklı bir gerekçe göstermeyen bu telakkîye tepki niteliğinde olmak üzere Mu'tezile ile Şîa'nın çoğunluğu tarafından benimsenen anlayışa göre ise kulun sorumlu tutulabilmesi için dalâleti seçme hürriyetine ve tercihini gerçekleştirme gücüne sahip olması gerekir. Bundan dolayı dalâlet sadece onun iradesi ve kudretiyle gerçekleşir. Allah'ın dilediği insanları saptırdığını ifade eden nasrlara gelince, müteşâbih* grubuna giren ve zâhirî mânalarıyla açıklanması mümkün olmayan bu nasrların kullara irade hürriyeti tanıyan diğer nasrların ışığı altında dil kurallarına ve aklın ilkelerine uygun bir şekilde te'vil edilmesi gerekir. Bazı âyetlerde Allah'ın kullarını dalâlete sevkettiği belirtilmişse de bundan hareketle O'nun insanları saptırdığı ve henüz dünyaya gelmeden onları sapıklar olarak yarattığı sonucu çıkarılamaz. Bu tür âyetleri, Allah'ın, kendi iradesiyle dalâleti seçen kimseyi "dâl" diye adlandırması, âhirette azaba uğratması, helâk etmesi, yaptığı amelleri bo-

şa çıkarması, cennet yolundan alıkoyup cehennem yoluna sevketmesi ve dalâleti tercih edip kâfir olduğu için dünyada cezalandırmak suretiyle dalâlette bırakması, yani lutufta bulunmaması şeklindeki yorumlamak mümkündür (Kâdî Abdülcebbar, s. 57, 65-67, 476, 506; Bağdâdî, s. 141-142; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, II, 141-143).

Dalâlet-hidâyet mevzuunu hem ilâhî sıfatların yetkinliği ve şümülû, hem de insanın sorumluluğu açısından ele alıp konuyla ilgili iki zıt görüşü birleştirmek isteyen Ehl-i sünnet âlimleri, kullara ait fiiller de dahil olmak üzere kâinatta meydana gelen bütün varlık ve olayların bizat Allah tarafından yaratıldığı temel görüşünden hareketle, hidâyetin yanında dalâletin de Allah'ın iradesi, takdiri ve yaratmasıyla gerçekleştiği hususunu ilke olarak benimsemişlerdir. Eş'ariyye, Mâtürîdiyye ve Selefiyye'ye bağlı âlimler bu temel noktada birleşmekle beraber farklı sayılabilecek bazı görüşler de ortaya koymuşlardır. Eş'ariyye'nin görüşü Cebriyye'ninkine oldukça yakındır. Mezhebin kurucusu Ebû'l-Hasan el-Eş'arî dalâleti "dinden yüz çevirmek" diye tanımlar. Ona göre idlâl, küfür ve inkâr anlamındaki dalâletin Allah tarafından sapıkların kalbinde yaratılmasıyla gerçekleşir. Allah'ın kullarını bu şekilde dalâlete sevketmesi ise mâkuldür. Zira O'nun iradesi için bir sınır olmadığı gibi yaptıklarından dolayı sorumlu tutulması da ulûhiyetiyle bağdaşmaz (*Uşlûl Ehli's-sünne*, s. 77; İbn Fûrek, s. 103, 104). Bâkılânî idlâlî, Allah Teâlâ'nın kâfirlerin dalâletini idlâlî, iman etmelerini sağlayacak yardımını terketmesi, kalplerini daraltması ve hidâyete erme güçlerini yok etmesi anlamında kabul eder. Bazan da onu, sevap kazanmayı ve cennete girmeyi mümkün kılacak yoldan uzaklaştırma şeklinde açıklar (*et-Temhid*, s. 377-378). Abdülkâhir el-Bağdâdî, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî ve Ebû Saîd el-Mütevellî de Eş'arî ile aynı görüşü paylaşırlar. Fahreddin er-Râzî'nin Eş'ariyye'den kabul ettiği (*Esâsü't-takdîs*, s. 5) Râgıb el-İsfahânî ise dalâletin kulda oluşmasına ilişkin dikkat çekici yorumlarda bulunur. Ona göre dalâlet, kulun tutum ve davranışlarına bağlı olan çeşitli merhalelerin aşılmasıyla oluşur ve bir karakter haline gelir. Bunda, kulun başlangıçta ortaya koyacağı tavır etkileyici bir rol oynar. Söyle ki: Mükellefiyet çağına giren insan, Allah'a iman ve itaatten yüz çevirerek inkâr ve isyan yolunu tercih

DALÂLET

ederse, üstelik bu tutumunu inatla sürdürürse bir taraftan dalâlet kendisine güzel görünmeye başlarken diğer taraftan hidâyet yoluna girmesi zorlaşır ve bu kişi gittikçe hidâyetten uzaklaşır. Daha sonra bu tutum onda hâkim bir karaktere dönüşür ve nihayet artık dalâletten kurtulması imkânsız hale gelir (*Taḥṣīlū'n-neṣʿeteyn*, s. 104, 107-108). Fahreddin er-Râzî, Eş'arî'nin fikrine uymakla birlikte ona açıklık getirmeye çalışır. Ona göre insanın bütün fiillerinde olduğu gibi dalâlet fiilinin de meydana gelebilmesi için kalbinde bunun faydalı veya cazip olduğunu telkin eden bir temayülün bulunması gerekir. Diğer temayüller gibi bunun da Allah tarafından yaratıldığını kabul etmek icap eder. Aksi takdirde bir yaratıcı olmadan kendi kendine oluş inancı ortaya çıkar ki bu sonuçta Allah'ın varlığını inkâra kadar giden bir çıkmazdır. Şu halde dalâleti dileyip yaratan Allah'tır. Râzî ayrıca, Allah'ın ezeli ilmiyle kulların yapacağı fiilleri önceden bildiğini ve bu bilginin zıddının meydana gelemeyeceğini de dikkate alarak dalâletin Allah'tan olduğunu söyler.

Mâtürîdiyye âlimleri dalâleti Allah'ın irade, ilim ve yaratma sıfatları çerçevesinde açıklamakla birlikte, insanın sorumluluğunu daha mâkul bir temele dayandırmak amacıyla, dalâlete düşmekteki asıl rolü insanın tercihinine bağlamak istemişlerdir. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye göre idlâl hidâyet gibi ilâhî bir fiildir. İlâhî fiilin anlamı ise Allah'ın her şeyi lâ-yık olduğu şekilde yaratmasıdır. Bu yaratış kul için ilâhî lutf (hidâyet) çerçevesinde olabileceği gibi adâlet (dalâlet) çerçevesinde de olabilir. Bu sebeple dalâlet ilâhî adâletin gereği olarak vücut bulur. Dalâlete düşürmenin mânası ise gönüllerin hidâyete karşı daraltılması ve iman ile itaatin meşakkatli gösterilmesinden ibarettir. Sonuç olarak dalâlet kulun onu dilemesiyle hâsıl olur (*Kitâbü't-Tevhîd*, s. 287, 313-314). Daha sonra gelen Mâtürîdî âlimleri, kulun istemesi halinde dalâletin Allah tarafından yaratıldığını açıkça belirtmişlerdir (Pezdevî, s. 45, 127; Sâbûnî, s.79; Elmalılı, III, 2087). Mâtürîdîler'e göre dalâleti seçmek suretiyle kul sorumlu tutulmakta, onu yaratmış olmakla da Allah dalâlete sevk etmiş bulunmaktadır.

Selefiyye'ye mensup âlimlerin dalâlet konusunda benimsedikleri görüşlerle Eş'arîler'in görüşleri arasında fark yoktur. Selefiyye'ye bağlı olduğu kabul edilen İbn Hazm, Allah'ın kâfirleri sapıt-

masını yardımını kesmesi, onları inkârı seçmelerini sağlayacak bir tabiat ve psikolojide yaratması, şeytanın güzel göstererek telkin ettiği kötü duyguları akıl gücüne baskın getirmesi tarzında açıklar (*el-Faṣl*, III, 70-74). Ancak son dönem Selef âlimlerinden M. Reşîd Rızâ, dalâletin gerçekleşmesine ilişkin farklı bir yorum getirmek istemiştir. Ona göre dalâlet, doğrudan doğruya insanın aklını kullanma tarzına ve bununla ilgili olarak Allah'ın vazettiği küllî kanuna bağlıdır. Allah, gerçeği bulmak için aklını ve duyularını kullanmayan veya bunların verilerine bilerek uymayan, hidâyete karşı dalâleti seçip onu azgınlık derecesine kadar götürenleri sapıtacağına hükmetmiş ve bu hususta umumi bir kanun koymuştur. Dalâlete sevk edilen kişi bu kanunun gereği olarak sapıklıkta kalır. Allah, hiçbir sebep ve hikmet olmaksızın dalâleti doğuştan sahip olunan bir karakter şeklinde kullarında yaratmaz. Bundan dolayı, dalâlet hem insan iradesinin hem de vaz edilen umumi kanun vasıtasıyla ilâhî iradenin bir sonucudur (*Tefstrü'l-menâr*, I, 241; VII, 402; IX, 459; ayrıca bk. FİİL).

Dalâleti sadece ilâhî irade ve takdire bağlı kabul eden ve bu konuda insanın hiçbir fonksiyonu bulunmadığını öne süren Cebriyye'nin görüşü bir tarafa bırakılacak olursa, Mu'tezile ve Ehl-i sünnet âlimlerinin hemen hemen tamamının insanların dalâleti isteyerek seçtikleri veya dalâlete düşmelerinde irade ve davranışlarının mutlaka etkili olduğu hususunda birleştikleri görülür. Bununla birlikte Allah'ın kullarından dilediğini dalâlete sevkedeceğini bildiren naslara zihinleri tatmin edici yorumlar getirmekte bütün mezheplerin zorlandıkları anlaşılmaktadır. Öyle görünüyor ki kulların fiilleriyle, ayrıca kader ve ilâhî sıfatlarla bağlantısı bulunan dalâlet konusunu itiraz edilemeyecek şekilde çözüme kavuşturmak kolay değildir. Nitekim kendisi de bir Eş'ariyye âlimi olan Gazzâlî, *İḥyâ'ü 'ulûmî'd-dîn* adlı eserinin "Tevbe" bölümünde (IV, 6-7) Cebriyye, Mu'tezile ve Eş'ariyye'nin dalâlet meselesini de kapsayan kader ve irade hürriyeti konusundaki görüşlerini, körlerin el yordamıyla tanımayla çalıştıkları fili tarif eden açıklamalarına benzetmiş, bu görüşlerin doğru ve yanlış yönleri bulunduğunu belirttiikten sonra meselenin aklî ve tecrübî bilgiler yoluyla çözümlenemeyeceği sonucuna varmıştır. Bu güçlük, sapıtma ve doğru yola iletme eylemlerinin

de bir kısmını oluşturduğu ilâhî fiillerin mahiyetleri ve yaratıklarla ilişkileri hakkında yeterli bilgiye sahip olamayışımızdan, ayrıca Allah'ın zâtı, sıfatları ve fiilleri itibarıyla zaman kategorisiyle sınırlı olmamasına karşılık bizim zamanlı varlık olmamız ve zaman kalıpları içinde düşünmemiz gibi sebeplerden ileri gelmektedir (ayrıca bk. KADER).

BİBLİYOGRAFYA :

- Kâsim b. İbrâhîm er-Ressî, *er-Red ʿale'l-Mucbire* (Resâ'ilü'l-'adl içinde, nşr. Muhammed Amâre), Beyrut, ts. (Dârü'l-Hilâl), I, 113-117; Yahyâ b. Hüseyin el-Hâdî, *er-Red ʿale'l-Mucbire* (Resâ'ilü'l-'adl içinde), II, 35 vd., 89-91; Hayyât, *el-İntişâr*, s. 89-90; Eş'arî, *el-İbâne* (Fevkiyye), s. 213-214; a.mlf., *Uṣûl Ehlî's-sünne ve'l-cemâ'a* (nşr. Muhammed Seyyid el-Cüleynid), Kahire 1987, s. 77; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 287, 313-314; İbn Fûrek, *Mücerredü'l-makâlât*, s. 103, 104; Bâkullânî, *et-Temhîd* (İmâdüddin), s. 377-378; Kâdî Abdülcebbar, *Müşâbihü'l-Kur'ân* (nşr. Adnan Muhammed Zerzûr), Kahire 1969, s. 57, 65-67, 72, 476, 506; Pezdevî, *Uṣûlü'd-dîn* (nşr. Hans Peter Linss), Kahire 1383/1963, s. 45, 127, 129; Bağdâdî, *Uṣûlü'd-dîn*, s. 141-142; İbn Hazm, *el-Faṣl* (Umeyre), III, 66-74; Beyhakî, *el-Esmâ' ve's-şifât*, s. 151; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Mu'temed ft uṣûlî'd-dîn* (nşr. Vedî Zeydân Haddâd), Beyrut 1974, s. 133-134; Ebû Saîd el-Mütevellî, *el-Gunye ft uṣûlî'd-dîn* (nşr. İmâdüddin Ahmed Haydar), Beyrut 1406/1987, s. 129-130; Râgib el-İsfahânî, *Taḥṣīlū'n-neṣʿeteyn ve taḥṣīlū's-sa'âdeteyn*, Beyrut 1983, s. 104-108; Gazzâlî, *İḥyâ'*, IV, 6-7; Sâbûnî, *el-Bidâye*, s. 79; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, II, 49, 138-139, 141-143; XI, 48; XIII, 180; XXVIII, 280; a.mlf., *Esâsü't-takdîs*, Kahire 1354/1935, s. 5; Cüveynî, *el-İrşâd* (Muhammed), s. 211-212; Beyzâvî, *Tavâli'u'l-envâr*, İstanbul 1305, s. 392-397; Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyât*, Bulak 1281, s. 232-233; Seffârî, *Levâmi'u'l-ebrâr* (Levâmi'u'l-envârî'l-behiyye içinde), Beyrut, ts. (el-Mektebetü'l-İslâmî), I, 335; Elmalılı, *Hak Dini*, I, 135, 136; III, 2087-2088; VIII, 5900-5901; Reşîd Rızâ, *Tefstrü'l-menâr*, I, 69-72, 241; II, 94; VII, 402-404, 553; VIII, 376; IX, 459, 562; Muhammed Yûsuf Mûsâ, *el-Kur'ân ve'l-felsefe*, Kahire 1982, s. 138-150; Sadreddin el-Kabancî, *el-Kitâbü'l-'Akâ'id*: Allah, Beyrut, ts. (Dârü't-Taâruf), s. 210-213.

YUSUF ŞEVKİ YAVUZ

DA'LEC b. AHMED

(دعلج بن أحمد)

Ebû Muhammed Da'lec b. Ahmed
b. Da'lec es-Sicistânî
(ö. 351/962)

Muhaddis ve fakih.

259'da (872-73) Sicistan'da doğdu. Ticaret için gittiği Mekke, Medine, Irak, Horasan ve çevresinde Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Ebû Müslim el-Keccî, Osman b. Saîd ed-Dârimî, Muhammed b.